

Jolanta Klimek-Grądzka
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin
jolanta.klimek-gradzka@kul.pl

UMIERANIE I ŚMIERĆ W POLSKOJĘZycznych DRUKACH PRAWOSŁAWNYCH Z KRĘGU AKADEMII MOHYLAŃSKIEJ

Słowa kluczowe: śmierć, leksyka, prawosławie, historia języka, konceptualizacja
Keywords: death, lexis, Orthodoxy, history of language, conceptualization

Inspiracją do podjęcia tytułowego zagadnienia – mającego już w polskich badaniach lingwistycznych i literaturoznawczych dobrze ugruntowaną tradycję (zob. literatura przywołana w Nowicka-Jeżowa 1992; Rok 1995; Wysoczański 2012; Steczko, Dźwigoł 2017–2018) – jest opinia Alicji Pihan-Kijasowej o monografii *Umieranie i śmierć. Wielowymiarowość językowa* Włodzimierza Wysoczańskiego: „uświadamia [...] pole do zagospodarowania, pokazuje wielość problemów, które należy przebadać, zinterpretować i opisać” (Pihan-Kijasowa 2017: 173). Celem opracowania jest zatem z jednej strony rozpoznanie wczesnobarokowej konceptualizacji umierania i śmierci w kręgu prawosławnym (będącym jednak pod silnym wpływem Zachodu), z drugiej – dokumentacja kształtującego się na Ukrainie w XVII w. polskojęzycznego dyskursu religijnego. Materiał źródłowy¹ do badań stanowią ekscerpowane w całości: Hilariona Denisowicza *Parergon cudow świętych* (Denisowicz 1638; dalej PD), Atanazego Kalnofojskiego *Teratourgēma lubo cuda...* (Kalnofojski 1638; TK) i Sylwestra Kossowa *Paterikon abo żywoty...* (Kossow 1635; PK). Teksty te łączy nie tylko czas i miejsce druku (oficyna ławry kijowsko-peczerskiej), ale przede wszystkim pokrewieństwo gatunkowe. Są to bowiem żywoty, hybryda żywotów i miraculów oraz

1 Zachowuję pisownię starodruków, rezygnuję jedynie z oznaczania *á* i *ſ*.

klasyczne miraculum, co pozwoli na uogólnienie wniosków w duchu postulowanym przez Pihan-Kijasową (2017: 173). O ile żywoty świętych, podobnie jak kazania po-grzebowe lub poezja funeralna, są częstym obiektem badań literaturoznawców czy lingwistów, o tyle miracula pozostawały do niedawna na uboczu tych badań. Tymczasem z perspektywy badacza dawnych źródeł miracula to „przekazy szczególnie cenne dla wieloaspektowych badań dziejów społecznych i obyczajowych, a wprost niezastąpione źródła dla studium religijności i jak najszerzej rozumianej duchowości ludowej” (Witkowska 1971: 33).

Wyznaczone tytułem opracowania pole leksykalne śmierci rozpada się na kilka pomniejszych, obejmujących nominacje:

- 1) przyczyn i okoliczności śmierci – nazwy w tym subpolu są różnicowane gramatycznie (frazy dominują nad nazwami jednowyrazowymi) i semantycznie; znajdują się w nim nazwy zabójców (także peryfrastyczne): *bratomorderca* (PD 1), *bratoubiycza* (PK 18), *od brata swego Swiatopołka są pozabiiiani* (PK 23), także abstrakcyjne: *oycozaboystwo* (PD 15), metaforyczne i dosłowne nazwy oraz frazy zawierające przyczynę śmierci: *z żywota obnażyły Annibala* (TK A₄ v), *zabić* (passim), *pozabijać* (PK 18), *ściąć* (PK 112), *ukamienować* (PD 14), *obiesić się* (PD 14), *targnąć się* (na kogoś) (PK 43), *potonąć* (PK 62), *obieszony* (PK 106), *udławił się* (PK 106), *na gardło skazać* (PD 12), *śmierć nanieść* (PD 15), *zamordować śmiercią srogą* (PD 15), *na spalenie prowadzić* (PD 13), *o śmierć przyprawuią* (TK 102), *DOROHINICCY KISIELOWIE Capita vouerūt* (PK A₄ v), *Borysa zdradą zabili* (PK 23), *mieczami skłoli* (PK 23), *przebito kopiią* (PK 55), *porażeni od Połowcow* (PK 62), *zabitym iest Gleb* (PK 84), *Gleb iest zabity* (PK 84), *trucizną zarażony* (PK 98), *głodem umorzyć* (PK 113), *umierać od niedostatku pokarmu* (PK 117), *strzałą [...] przestrzelony iest* (PK 131), *męczeniē o śmierć przyprawili* (PK 144), *iest ścięty od Tatarow* (PK 178) i abstrakcyjna nazwa *męczeństwo* (PK, passim), frazy opisujące okoliczności śmierci: *Borysa zdradą zabili* (PK 23), *haniebnie zginął* (PK 106), *śmiercią haniebną zgładzić* (PK 115), *niewinnie pozabiiac kazał* (PK 170), *zamordować śmiercią srogą* (PD 15). Z religijno-moralizatorską wymową analizowanych zbiorów związane są określenia odnoszące się do *ars bene moriendi*: *po żydowsku umierać* (PK 2), *chrześcijańsko zmarły* (TK 32), *w Bodze zesłego* (TK 44);
- 2) procesu umierania: *śmierci bliższa aniżeli żywota zostawała* (PD 30), *śmierci niżeli żywota był bliższy* (PD 31), *słyszał wątpliwość o swoim żywocie* (PD 19), *blizki śmierci* (PK 95), *czekaiąc śmierci* (PK 91), *widząc blizki koniec życia iego* (PK 105), *konać* (PK 98), *mizernie konać* (TK 14), *umierać* (passim);
- 3) zgonu: *zembrzeć* (passim), *Pan [...] na krzyżu sromotnie umarł* (PD 49), *o śmierć przyprawić* (TK B), *śmierć się zdarzy* (PK 2), *paść* (PK 23), *odumrzeć* (kogoś) (PK 24), *umarł* (PK 52), *żywota dokonać* (PK 28; PK 107; PK 145), *od śmierci polegszy* (TK 33), *polec* (passim), *położyć się* (TK, passim), *odeście* (TK 97);
- 4) przywrócenia do życia/zdrowia: *przywrocony do żywota* (PD 19), *od wrot śmierci wrocony* (PD 15), *umarłego wskrzesił* (PD 35), *do żywota pierwszego był przywrócony* (PK 1), *do żywota się wrocil* (PK 145), *zmarłychwstanie* (TK 71), *martwych*

wskrzeszenie (TK 72), *syna ożywiając* (TK 76), *z martwych dźwignąwszy* (TK 77), *wzbudził iak ze snu od śmierci* (TK 77), *śmierci żądło podeptawszy Triumphator powstał i wszedł w niebieskie krainy* (TK 85);

- 5) *pogrzebu: grześć* (ciało) (PD, *passim*), *pięknie ciało pogrzebli* (PD 10), *pogrzeb* (*passim*), *gnuśnym prowadzić zmarłe ciało narzekaniem* (PD 10), *mogiły DYMITRA KISIELA [...] pogrzebły* (PK B), *pochowan iest* (PK 16), *po śmierci pochowan w grobie murowanym* (PK 22), *pochować* (PK, *passim*), *gdzie się chcecie położyć po śmierci* (PK 51), *położyć po śmierci* (PK 65), *wzięli ciało iey y pogrzebli ią w Cerkwi* (PK 52), *w grob [ciało] włożył* (PK 121), *w nim [grobie] swe położył kości* (TK 28), *w Cerkwi Nasw: Panny Pieczarskiej pogrzeb obrał sobie* (TK 32), *grzebli po śmierci* (TK 96), *odprawiwszy nad nim Ceremoniæ pogrzebowi przyzwoite* (TK 96), *zmarłego spółbrata chowali* (TK 99).

W wybranych do analizy pismach prozą z 1. połowy XVII w., pochodzących od autorów prawosławnych związanych z Akademią Mohylańską, można zauważyć pewne echa jezuickiej dydaktyki dobrej śmierci. Znajdowała ona wyraz w modlitewnikach i przewodnikach, w których zdaniem Aliny Nowickiej-Jeżowej „za wzory doskonałości chrześcijańskiej uznane zostają zgony ekstatyczne mistyków, jak ascetów wyniszczających ciała, królów, biskupów, matron i mnichów różnych epok” (Nowicka-Jeżowa 1992: 340). Potwierdzenie tej tezy znajduje się także we fragmencie *Teratourgēmy*:

Ktoryż iest człowiek ktory żyć będzie / a nie ogląda śmierci / rzekł krolujący Prorok: a to chcąc nam ukazać / y na pamięć przywieść częstokrotne śmierci rozbiranie / oney to / ktora raz iest wyrokiem Bożym człowiekowi postanowiona / iżbysmy starali się dobrze zchodzić z życia tego (TK 96).

Wyrażonemu w tekście przekonaniu o śmierci jako naturalnej konsekwencji życia towarzyszy wyraźna – wspomiana przez Marka Cybulskiego (2001/2002) i Tadeusza Piersiaka (1997/1998) – otwartość mówienia o śmierci i nieustannie towarzysząca człowiekowi myśl o śmierci. Jak pisze M. Cybulski, w baroku śmierć nie stanowiła tabu:

ostentacja, z jaką o śmierci dawni Polacy pisali i mówili, każe się domyślać, że peryfraz używali oni nie dla ukrycia przykrego faktu czy przykrego słowa, lecz dla podkreślenia i uwznioszenia śmierci, ujmowanej metaforycznie jako przejście z Bożą pomocą do lepszego świata, nie zaś jako ostateczny kres egzystencji ludzkiej (Cybulski 2001/2002: 92–93).

Koreluje to ze stosunkiem do śmierci wyrażanym w dawnej kulturze ludowej, o czym pisze Anna Jasik:

śmierć nie była eliminowana ani przemilczana, nie otaczała jej niechęć czy paraliżujący strach, była interpretowana jako logiczny bieg wydarzeń, jako naturalna konsekwencja życia (Jasik 2009: 179; por. też Fischer 1934: 187).

Obfite poświęcenia w analizowanych źródłach mają metafory przejścia (Engelking 1984: 120), rozpadające się na pomniejsze koncepty, którym chcę poświęcić więcej uwagi. Koncept ŚMIERĆ/ŻYCIE JAKO DROGA należy widzieć jako obraz nadrzędny, albo funkcjonujący samodzielnie (*w drogę się barzo daleką a niebezpieczną puszczającego*, PK 156), albo rozpadający się na etapy: ZAPROSZENIE, POŻEGNANIE, GRANICA, PRZEJŚCIE, OCZEKIWANIE, CEL, o czym niżej.

Znany polskiej kulturze motyw życia jako drogi do Boga (Kowalewska-Dąbrowska 2005) jest typowy także dla wschodniej frazeologii, nie tylko funeralnej, i wspólna „z ideologią chrześcijańską, która głosi, iż egzystencja na ziemi ma charakter przejściowy i stanowi jedynie przygotowanie do innego, lepszego życia” (Piasecka 2011: 99). Można się więc spodziewać, że w analizowanym materiale, sytuującym się kulturowo i geograficznie pomiędzy Wschodem i Zachodem, te prawidłowości znajdą potwierdzenie. Miracula i żywoty zawierają opis pierwszego etapu wędrówki, który stanowi ZAPROSZENIE: *być cytowanym²/pozwany na trybunał – Xiężna [...] będąc citowana na śmiertelny Trybunał (PD 10), będąc na śmiertelny iuż Trybunał pozwany (PK 143), na śmiertelny powołana Trybunał (TK 41); być powołany ze świata – z tego świata [...] iest powołany (TK 31)*, co znajdzie rozwinięcie w motywie sądu ostatecznego.

Drugi etap podróży stanowi ŚMIERĆ JAKO POŻEGNANIE. Wypowiedzi, w których aktualizowany jest ten koncept, niemal zawsze przybierają postać frazeologizmu (*po*)*żegnać się ze światem (10) – żegnać się z światē musiał (PD 46), czując się bydź śmierci bliższą ostatniej godziny z światem się pożegnania czekała (PD 48), pożegnał się z tym światem (PK 49), pani z światem się pożegnała (PK 52), z światem tym się pożegnać (PK 59), się iuż mam z tym światem pożegnać (PK 94), pożegnał się z tym światem y odszedł z ciała do onych pożądaných radości (PK 101–102), z światem się tym pożegnał (PK 143; PK 178), zarazem z światem się pożegnał (TK 55)*. Tylko raz pojawia się inny czasownik we frazie: *rozłączyć się ze światem – z weselem się rozłączam z tym światem (PK 48)*.

Koncept ŚMIERĆ JAKO PRZEKROCZENIE GRANICY ŻYCIA/ŚWIATA wiąże się z typowymi (i dobrze utrwalonymi w kulturze duchowej) miejscami granicznymi: progiem, furtą (zawsze dookreśloną w tym kontekście przydawką *śmiertelna*, co sugeruje jej sfrazeologizowanie³), wrotami (zob. Wysoczański 2012: 224). Nazwy tych miejsc pojawiają się także w analizowanych przeze mnie źródłach: *niemal iusz u forty śmiertelney porzucony (PK 98), od forty niemal śmiertelney wrocił (PK 99), ostatniej liniey śmierci oczekiwaiąc (PK 155), u progu śmierci (PK 156), tak daleko od śmiertelnych będąc progow (TK 13), z żywota / gdy im coraz to bliżey ziaią wyścia wrota (TK 41)*. To obraz zbieżny z prezentowanym w poezji ukraińskiej XVII w., która ukazuje śmierć jako próg, „który wszyscy muszą przekroczyć. A będzie on niski

2 Cytować i. 'pozywać' (SPXVI).

3 W SPXVI w sensie przenośnym jedynie *forty piekielne (1), forta piekielna (1) i forta śmierci (2)*.

wyłącznie dla bezgrzesznych. Dlatego ten próg nie tylko nie wywołuje lęku, lecz staje się czasem po prostu pożądany” (Iwanek 1984: 100). Konsekwencją takiego postrzeżenia śmierci jest eksplicytnie wyrażany brak przywiązania do życia, przywołujący myśl św. Augustyna widzącego w ludziach tych, „którzy w oczekiwaniu z nieomylną ufnością niebieskiej ojczyzny nawet w miejscu stałego zamieszkania swego uważają się za pielgrzymów tylko” (cyt. za: Felski, Marczewski 2012: 203). Miejsce opuszczane to w analizowanych źródłach *świat*, stąd dominacja frazy *odejść z tego świata* (i jej wariantów z synonimicznymi czasownikami ruchu): *godzina odejścia z tego świata* (PD 26), *odszedł z tego świata Monarcha Ruski* (PK 18), *przed odejściem z tego świata* (PK 134), *odchodząc z tego świata* (PK 161), *iuż się przeniósł z te^o swiata na drugi* (PK 102), [księżna] *nim zesła z świata* (PD 10), *nabożnie i świętobliwie zszedł z świata tego* (PD 24), *zszedł z świata* (PD 25), *zszedł ze świata* (TK 64), *zchodzić z świata musiał* (PK 140), *wyrokiem śmiertelnych wrogow ustąpił z świata* (TK 43), *świat y iego marności opuścił* (PK 100), *świat ten opuszczę* (PK 101), *przeszedł z świata tego* (TK 29), *leżę zostawiwszy wcześniej świat mizerny* (PD 23); por. także *wyleczyć na drugi świat – zaledwo duszy nie wyleczył na drugi świat* (PK 149). Rzadziej opuszczany jest **padół**, zawsze dookreślony przydawką *placzu*, co odpowiada także ówczesnej polszczyźnie (SPXVI): *przydzie mi na wieczny pokoy z tego padołu placzu wyniść* (PK 101), *przez odeszcie z tego padołu placzu szczęśliwie dopędzili* (PK 138). Śmierć to także opuszczenie społeczności, w której się żyło: *Święty Oćiec Theodozy od nas odchodzi* (TK 97), *iuż mi przenieść się od was do Chrystusa czas nadszedł* (PK 136).

W analizowanych tekstach celem życia-pielgrzymki są albo miejsca, albo Osoby Boskie. Nazwy lokatywne często dookreślane są przydawkami: **port** – *niebezpieczne życia Oceanu przebył pręty, y cało przyspiał do portu oyczystego* (TK 33), *u bezpiecznego portu Święci stanęli [...] nawą przyplłynęli* (TK 105–106); **dom** – *w pokoiu odszedł do domu swego* (TK 107); **ojczyzna** – *do wieczney oyczyny odszedł z świata* (TK 31), *do wiekuistej oyczyny odszedł* (TK 56), *z swego Pielgrzymstwa do Oyczyny powołan* (PD 24–25), *do wieczney oyczyny odszedł z świata* (TK 31), *przeniósł się do oyczystej dziedziny* (TK 68). Zdarza się również, że do wskazania miejsca przeznaczenia używa się peryfrazy: *gdzie czarną Charon wozi łodzią dusze* (TK 36 – wiersz nagrobny). Życie ludzkie, jak wierzą chrześcijanie, osiąga cel w kontakcie z osobowym *sacrum*, stąd jako kres ziemskiej pielgrzymki pojawiają się w prawosławnych tekstach: **Chrystus** – *iuż mi przenieść się od was do Chrystusa czas nadszedł* (PK 136), *do kresu zamierzonego, który iest CHRYSTUS IEZUS przez odeszcie z tego padołu placzu szczęśliwie dopędzili* (PK 138), *Chrystus [cię] do siebie weźmie* (PK 121); **Zbawiciel**: *do Zbawiciela się zbierać począł* (PK 82), *do Zbawiciela [...] odszedł* (PK 151; PK 159), *z światem ty żegnać mi się przydzie a do Zbawiciela me^o y widzenia niewysłowioney piękności twarzy iego odejść* (PK 150); **Bóg**: *ku szczęściu ostatniemu / Bogu mowię [...] nawą przyplłynęli* (TK 105–106), *mocą Boga mego, do ktoregom odszedł* (PK 145), *do tworce swego odszedł* (PK 155); **Pan**: *do Pana się swego z tego świata miał przenieść* (PK 46), *iuż z Panem kroluią* (TK B₃). Rzadsze są sformułowania, w których

wybrzmiewa zawarty w credo dogmat *communio sanctorum*: *do Świętych odszedł* (PK 58), *do świętych niebieskich Mieszkańców odszedł* (PK 71), *przeszedł do oyców swych* (TK B₃), *do swojej niebieskiej przyjmą komitywy* (PK B_{1v}). Konsekwencją postzegania Boga jako Stwórcy i władcy wszelkiego stworzenia jest niebo konceptualizowane jako budynek – **kasztel**: *żywotem swym litando, sobie gwiazdami haftowany obrali kasztel* (TK B_{4v}), **pałac**: *iuż mi do onych pałacow, nie ręką ludzką budowanych, ale Boską przenosiny czynić roskazuie, iuż do onych roskoszy y radości, ktorych ucho nie słyszało, oko nie widziało, ani na serce ludzkie przysły zastać pragnie* (PK 48).

Po przekroczeniu granicy życia i śmierci rozpoczyna się kolejny etap: OCZEKIWANIE NA SĄD ostateczny, sprawiedliwy, z Bogiem jako sędzią (zgodnie z mentalnością chrześcijańską, por. Bardski 2014): *oczekiwa ostatniego sądu* (TK 6), *tegoż sądu sprawiedliwego czeka* (TK 6), *ciała swe Bogu miłe złożyli, dnia sądneho [...] oczekiwaiąc* (TK 59), *sprawiedliwego sądu Bożego z krzywoprzysięzcami swemi oczekiwai* (TK 101), *niech czekaia [...] prawdziwego y straszneho Sędziego* (TK 110).

Peryfrazы ŚMIERĆ JAKO ZBAWIENIE aktualizują cel życia: niebo (z synonimami: *niebieska komitywa, chorągiew, chwała Boża, pokój, radość, wspólnota świętych*) i ostateczność przeznaczenia wyrażoną przydawką *wieczny*: *Zabiia Herod Agryppa Jana Baptistę y Niebo mu otwiera* (TK 105), *Do wieczney chwały odszedł* (PK 21), *z pokoiu doczesnego w wieczne postąpił mieszkanie* (TK 46), *Bog [...] teyże nocy wziął ich przez śmierć do chwały swey świętey* (PK 131), *Poszedł na wieczny żywot* (PK 85), *do wiecznego szczęśliwości życia powołany* (TK 44), *do swojej niebieskiej przyjmą komitywy* (PK B_{1v}), *do wybranych Bożych z tego świata iest przeniesiony* (PK 71), *iuż mi z niewoli ciała wyniść Pan moy każe, iuż w naysłodsze oblicze swoje patrzyć, iuż do Apostoła, Patryarchow, Męczennikow, Wyznawcow, Spowiednikow y Wszytkich świętych chorągwi przyłączyć mię chce* (PK 47), *na wieczny pokoy odeyść* (PK 59), *na pokoy wieczny [...] odszedł* (PK 116; PK 151), *na pokoy wieczny poszedł* (PK 143), *na wieczny pokoy przeniosł się* (PK 154), *odszedł na radość wieczną* (PK 145), *tu złożywszy skazytelne ciało, w wieczne odszedł radości* (TK 35), *wieczności dostąpiwszy, w Empirze korony, [...] a dusza Bogu z temi usługue* (TK 41). Zupełnie wyjątkowe są nominacje przedstawiające ŚMIERĆ JAKO POTĘPIENIE, przed którą się przestrzega, przywołując utrwalony w literaturze i kulturze motyw ogni piekielnych: *strzeżcie [...] aby się do was przybliżyli [...] y ogniovi wiecznemu za nieopatrzne sądy y mordy wasze poświęcili* (TK 102).

W żywotach świętych peczerskich na wizerunek świętego składa się m.in. świadomość nadchodzącej śmierci – nierzadko ojcowie znali (z objawienia Boga lub Maryi) dokładną datę swojego zgonu (*wiedząc od Boga czas y godzinę śmierci swojej*, PK 47) i z radością jej wyczekiwali, realizując zalecenia *ars bene moriendi*:

zawsze straszna ta śmierci y sądu trąmba brzmiała w uszach ^ś Patriarchi naszego THEODOZEGO Pieczarskiego / zawsze go do dobrych y Panu Bogu miłych w Pieczarze ciała y dusze ćwiczeni / iakoby niaakim bodźcem stimulowała / zawsze o niebieskich / przeżyżrawszy ziemne marności myślić pobudzała / iakoż w tak ciężkim

y twardym / iakie w Pieczarze było / życiu li rzeknę albo więzieniu wąpię; przebywając / przypędził do periodu życia swe° [...] y odniósł Koronę zasłużoną z szedysz z świata tego (TK 96);

zła śmierć nie iest którą uprzedził żywot dobry (TK 106).

Żywe i nieustannie aktualizowane w analizowanych źródłach jest przeświadczenie, że

Chrześcijanin umierając, umiera w śmierci Chrystusa. Poprzez przemieniające przyjęcie śmierci, ciągle obecnej w życiu (choroby, cierpienia), człowiek dojrzewa do rzeczywistego, niebieskiego życia. [...] Śmierć staje się więc punktem kulminacyjnym w życiu człowieka, ponieważ w niej i przez nią w sposób istotny, przy zaangażowaniu całego człowieka, uczestniczymy w dziele zbawczym Chrystusa (Piotrowski 1997: 86–88).

Ta perspektywa uwzględniona jest m.in. w pouczeniu z *Parergonu* Denisowicza:

[...] zabeżysz temu złemu / gdy iako dzisieyszy człowiek zrzucisz z siebie ten Centon / podepcesz poczwarę plugawą / obnażysz się z szat Xiążęcia świata / starego Adama złożysz / a w nowego Chrystusa Jezusa / mowię purpurę / iako Triumphator obleczesz się / iemu samemu służyć / a po usłudze z nim królować będziesz (PD 51).

Metaforyczny obraz drogi w zaświaty, w którym także można widzieć realizację *bene moriendi*, przynosi modlitwa do Matki Bożej zawarta w tym samym tekście:

Wstań / śpiesz się Dobrodziewko moia / gołembico moia / a przydzi; nie odrzucay iako dzisieyszy prostak; by miasto białey gołembice kruk czarny przypadszy / Murzyn mowię piekielny nie osiodłał cię / y tam na tobie / gdziebys nie życzył sobie / nie zaiachał (PD 46–47).

Warto zwrócić uwagę na wskazane w tekście ptaki przewodniki: w drodze do Boga pojawia się *biała gołębica*, w drodze ku piekłu – *czarny kruk*. Biała gołębica, co obce tradycji biblijnej, nie jest tu symbolem Ducha Świętego (Kopaliński 2003: 366; Rutkowska 2020: 189–190; Polkowska 2021: 46), ale Matki Bożej. Przeciwnieństwem gołębicy jest czarny kruk, tradycyjnie kojarzony z wojną, szatanem i śmiercią (Kopaliński 2003: 610). Zgodna z dawnym zwyczajem, funkcjonującym w polszczyźnie niezależnie od wyznania (czego dowodem mogą być przywołane w SPXVI cytaty z Piotra Skargi, por. Zarębski 2020), jest także nominacja szatana *murzyn piekielny*, w której *murzyn* to ‘czarny, odrażający stwór; wyobrażenie diabła’ (SPXVI). Zbliżony do powyższego obraz *sacrum* przekłętęgo aktualizowany jest w *Teratourgēmie* A. Kalnofojskiego podczas referowania Eutropiusza:

gdy mu [cesarzowi Julianowi] przed oczy zwodźca Czarnoxięźnik piekielne wrogi stawił / z przestrachu znamię Krzyża ś. na czele swym położył / y zaraz tam obrzydłych onych Murzynow hufy rozpędził. Potym spyta / czemu by to? prawi posługacz czartowski: nie aby się bali Bogowie moi znamienia tego / ztąd ustąpili; lecz że go

w nienawiści ustawicznejy maia. Y tak obrzydziwszy Chrystusa Pana y zbawienną Krzyża ś. chorągiew Julianowi Magus tam go zaprowadził / gdzie takowych odstępcow szyroki prowadzi gościniec. Co dziwniejsza / iż ten okopcony czart / gdy dworzan Chrystusa Pana do swoich zaciąga kominow / w obrzydley larwie swey y przemierzley maszkarze nigdy się nie praesentuie / lecz świetnego Anyoła bierze na się podobieństwo / y tak nieopatrznych w plon bierze (TK 3).

Warte uwagi jest tabu obejmujące *sacrum* przekłete, co stanowi przeciwieństwo otwartego mówienia o chwale nieba (por. wyżej). Tabuizacji podlega nie tylko imię szatana (*zwodźca, czarnoksiężnik, murzyn, czart*), ale także piekło, jawiące się jako przestrzeń wypełniona kominami (por. Stępnik 2009). Ta wizja piekła odbiega dość wyraźnie od tej propagowanej w literaturze barokowej, obfitującej w przerażające szczegóły i wpisującej się w „duszpasterstwo strachu” (Kzańczuk 1998: 24). Jednocześnie jest jedynym tak wyraźnym obrazem piekła w analizowanych zbiorach, co może być pochodną ich gatunków. Żywoty i miracula skupiają się na opisie życia świętych – dobrego, poprzedzającego dobrą śmierć – i propagowaniu ideału świętości. Brak w nich więc tak pragmatycznego, jak i treściowego uzasadnienia dla prezentowania obrazu mąk piekielnych.

Drugi wyraźny obszar tematyczny peryfraz obejmuje dwa przedstawienia: ŚMIERĆ JAKO SEN i ŚMIERĆ JAKO ODPOCZYNEK. Wyodrębnione przez Annę Engelking metafory snu i odpoczynku są zbliżone do siebie semantycznie, gdyż oparte zostały na zewnętrznym podobieństwie (Engelking 1984: 120). Anna Burzyńska i Jan Kamieniecki w studium *Wpływ przeszłości na językowy obraz śmierci ludzi i zwierząt w polszczyźnie* piszą: „Skazany na klęskę w walce ze śmiercią człowiek próbuje oswoić ją, skojarzyć z pozytywnymi wartościami, potraktować jako swoiste ukojenie, wybawienie, upragniony stan (metafora snu lub odpoczynku)” (Burzyńska, Kamieniecki 1997/1998: 89). Marek Melnyk w kontekście prawosławnego optymizmu ontologicznego wyraźnie wskazuje religijny wymiar „snu”:

śmierć istnieje fizycznie jako część ludzkiej natury; lecz po zmartwychwstaniu jest ona pozbawiona grzeszności. Przeszła być źródłem grzeszności. Jest ona określana mianem snu, dlatego św. Jan Chryzostom mógł mówić, że *umieramy, ale nie pozostaniemy w śmierci: a to znaczy, że nie umieramy* (Melnyk 2000: 512).

Z kolei A. Engelking (1984: 121) zwraca uwagę na pozytywne nacechowanie śmierci wywołane konotacjami snu i odpoczynku jako chwil przyjemnych i bezpiecznych dla człowieka. Nie sposób się z tym nie zgodzić, jednak trzeba uwzględnić i peryfrazy, w których człowiek nie zasypia (por. *zasnął w Panu* (TK 15), *zasnął w Panu y tu odpoczywa* (TK 43), *w Panu zasnął* (TK 66), *w Chrystusie uśpione ciała członki* (TK 114)), lecz zostaje uśpiony: *Śmiertelne wrogi te^o Zakonnika uśpiły a nagle y bynamniey nie chorzeiącego* (PK 160). Przychodząca nagle i bez zapowiedzi śmierć wartościowana jest tu negatywnie (por. suplikacja: „Od nagłej i niespodziewanej śmierci, zachowaj nas, Paniel!”), tym samym zmienia się nacechowanie metafory snu. Nie jest on już

stanem bezpiecznym, dającym wytchnienie, co może być wykorzystane dydaktycznie: na śmierć należy być w każdej chwili przygotowanym *bene vitae: zawsze straszna ta śmierci y sądu trąmba brzmiała w uszach s^o Patriarchi* (TK 96).

Koncept śmierci jako zasłużonego odpoczynku po życiu wypełnionym trudami jest szczególnie częsty w *Teratourgēmie* Kalnofojskiego – połączeniu panegiryku, miraculum i przewodnika po pieczarach kijowskich: *odpoczywa święty zakonnik Aquillas* (TK 5), *odpoczywa święty Mardani Zakonnik* (TK 7), *zmarszy tu odpoczywa* (TK 6), *tu położywszy się [...] odpoczywa* (TK 38), *po kłopotach świeckich tu odpoczywa* (TK 39), *po trudach świata tego, tu obrat sobie odpocznienie* (TK 40), *w młodości zszedłszy odpoczywają* (TK 59), *odpoczął od prac swych [...] y w ciele całym leży* (TK 6), *po trudach Zakonnych, Spowiedniczych y Drukarskich, tu odpoczął* (TK 48). Motyw odpoczynku po śmierci, choć w mniejszym nasileniu, pojawia się też w pozostałych tekstach, np.: *tam gdzie sami odpoczywają* (PK Bv).

Wiara w dualizm duszy i ciała owocuje w badanym materiale metonimiami i metaforami śmierci jako rozłączenia ciała z duszą, a duszy z ciałem. Koncept ŚMIERĆ JAKO ROZŁĄCZENIE Z CIAŁEM przybiera formę wypowiedzi wskazujących na rozdział dokonujący się z woli czy wręcz rozkazu Boga: *Pan rozłączyć się z ciałem każe* (TK 106), *po rozwiązaniu dusze z ciemnice cielesney* (TK 14), *mię Zbawiciel moy [...] do siebie woła, iuż mi tę lepiankę ciała opuścić rozkazuje, a nasycać się światłości przedwieczney każe* (PK 136), *śmiertelne zrzuciwszy zezwłoki [...] do niebieskich stateczności postąpił* (TK 38), *rozwiązany tu miał bydź z związków ciała tego* (PK 121), *ia [...] z związkow ciała te^o rozwiązan będę* (PK 121), *czas rozłączenia iego z ciałem* (PK 135), *Olga [...] związek, ktory miała z ciałem swym śmiercią rozwiązawszy* (TK 53), *gdzie duszą się stawiwszy [...] tu ciało położyła* (TK 41). Równocześnie dusza jest konceptualizowana jako dar składany przez człowieka Bogu: *oddać ducha – ducha swego Panu Bogu oddał* (PD 26), *Bogu wszechmogącemu ducha oddał* (PK 48), *Panu Bogu ducha oddał* (PK 74; PK 78), *Panu Bogu z radością ducha oddał* (PK 82), *Bogu ducha oddał* (PK 95), *Zbawicielowi Ducha oddał* (PK 107), *ducha Zbawicielowi oddał* (PK 121), *świętą duszę swoje Zbawicielowi w ręce mile oddać* (PK 140), *oddał ducha ś. Panu* (PK 140), *Duszę swą Tworcy swemu oddawszy, skazytelne ciało tu złożyła* (TK 35), *oddawszy dusze swą panu Bogu, tu położony iest* (TK 49), *prosząc [...] Pana, aby przyjął ducha iego* (PK 48). Sporadycznie akcentuje się pasywność człowieka w wyzbywaniu się duszy: *Aniołowie przyszedłszy wzięli dusze ie^o* (PK 69), *odbiegła dusza ciała* (PD 18).

Kolejnym, wyjątkowym na tle całości materiału, konceptem, osadzonym jednak wyraźnie w tradycji, jest ŚMIERĆ JAKO POSTAĆ – upersonifikowana, wyobrażona jako mitologiczne Parki⁴ (z nieodłącznym dla nich przedzeniem nici życia) bądź

4 O Parkach u Melecjusza Smotryckiego (1620 r.): [w *Lamencie*] „wprowadził nie greckie (Mojry), ale rzymskie imiona bogiń – Parki. Wprawdzie we wcześniejszej literaturze ruskiej i staroukraińskiej mamy przykłady sięgania do rzymskiego kręgu kulturowego (postacie historyczne,

wyposażona w typowy nowożytny atrybut – kosę⁵: *aby go śmierć za Monasterem nie poścignęła* (PK 30), *za Monasterem Parki oglądać nie miał* (PK 30), *siły naturalne iuż Parkom chciały krzycieć⁶ podkłonić* (PK 100), *iuż zapewne pod kosę śmierci żywot swoy nagotował* (PK 97), *W ten czas nietrwały kołowrot zwinęły / zawistne siostry, y nitke ucięły / [...] żywota twojego / Do Elysium y wwiędli gorniego* (TK 31 – wiersz nagrobny). Bez eksplicytnie wyrażonego skojarzenia z Parkami pozostają metafory ŻYCIE JAKO NIC (= śmierć jako przerwanie nici): *wasze w wodzie żywota wasze^o nieć przerwiecie* (PK 107). Spojrzenie na powyższe peryfrazy przez pryzmat podmiotu sprawczego śmierci ujawnia dwie równoważne tendencje: śmierć jest albo skutkiem decyzji Boga (*prędką śmierć dopuścił Pan Bog* (PK 116)), albo działania człowieka (*z ziemie do Nieba przeniesli sie* (TK B₂v)).

W kilku nominacjach widzieć można nawiązanie do większego – nienacechowanego religijnie – obrazu ŚMIERĆ JAKO NEGACJA ŻYCIA (por. Wysoczański 2012: 89). W peryfrazach z frazeologizmem *być wypisanym/wymazanym z rejestru*⁷ żywych znajdujemy obraz śmierci jako aktualizowanego spisu, por. *Matka iey z żywych Reiestru iuż była wymazana* (PD 4), *z żywych rejestru został wymazany* (PD 46), *z żywych rejestru wymażą* (TK 14), *z rejestru żywych wymazany* (TK 41) i *żywota tworzec w Catalog umarłych wpisany iest* (TK 90). ŚMIERĆ JAKO KRADZIEŻ ŻYCIA daje się odtworzyć z wypowiedzi: *nieprzytaciół z żywota [...] łupią* (TK 14), *z żywota nie odzierali Brata iego* (TK 100), zaś ŚMIERĆ JAKO ETAP PROCESU UMIERANIA / BRAK ZDROWIA – z opisowych struktur: *(zdrowiem) (za)pieczętować⁸ – zdrowiem pieczętował* (PK A₂v), *w bitwie [...] sławnie zapieczętował* (PK A₂v), *dwa KISIELOW zdrowiem zapieczętowali* (PK A₄v). Najbardziej neutralny wizerunek ŚMIERĆ JAKO KONIEC ŻYCIA poświadczony jest w kilku zaledwie wypowiedziach: *po żywocie swoim* (PK 132), *żywota dokonawszy* (PK 145), *żebyś nagle kiedy żywota nie postradał* (PK 148), *przyprzedził do periodu życia swe^o* (TK 96).

Poza wyraźnymi polami tematycznymi wskazanymi dotychczas pozostają po-
mniejsze konceptualizacje: ŚMIERĆ JAKO WALKA – *legł po przegranej y z śmiercią sprawie* (PD 23), ŚMIERĆ JAKO ZEPSUCIE CIAŁA – *Długą chorobą leży zepsowany [...] ku ziemi oddany* (PD 24), ŚMIERĆ JAKO SPŁATA DŁUGU – *oddawszy dług światu*

myśliciele, nazwy dzieł itp.), praktyka ta jednak występowała przy okazji sporów polemicznych, a więc najczęściej miała charakter dyskredytujący” (Iwanek 1984: 106).

5 Mirosław Iwanek pisze, że śmierć z kosą spotyka się w poezji ukraińskiej XVII w. bez względu na gatunek: w misteriach, wertepie (pol. szopka), intermediach, utworach dramatycznych (1984: 104).

6 *Krzyczyca* ‘kark’ (SPXVI).

7 SPXVI – z *rejestru wymazać* (dwa razy) z cytatem z Mikołaja Reja, lecz bez wyraźnej adnotacji o znaczeniu ‘umrzeć’ (SPXVI); *rejestr* przen. ‘sporządzony w niebie lub piekle spis uczynków dobrych lub złych w życiu określonego człowieka oraz wykaz osób mających być zbawionymi lub potępionymi’ (ibid.).

8 SJPD w znaczeniu przenośnym cytuje z Adama Mickiewicza i Henryka Sienkiewicza „zapieczętować krwią/śmiercią”.

[...] przy swoich położony (TK 32), ciałem dług oddawszy naturze [...] tu odpoczywa (TK 49).

Część przedstawionych peryfraz zawiera zwielokrotnioną informację na temat śmierci, łączącą w sobie co najmniej dwa aspekty (obrazy), np.: *będąc na śmiertelny iuż Trybunał pozwany z światem się tym pożegnał a na pokoy wieczny poszedł* (PK 143), *przydzie mi na wieczny pokoy z tego padołu płaczu wyniść* (PK 101), *pożegnał się z tym światem y odszedł z ciała do tych pożądanych radości* (PK 101). Ostatni fragment zasługuje na szczególną uwagę, gdyż w jednym zdaniu nastąpiło zespolenie trzech konceptów: śmierci – pożegnania, śmierci – rozłączenia duszy i ciała, a także śmierci – przejścia do zbawienia, dzięki czemu powstał rozbudowany obraz śmierci jako wieloetapowej podróży ku zbawieniu.

Rozpoznana przez kulturoznawców i historyków, potwierdzana przez historyków języka, idea otwartości mówienia o śmierci, idąc w parze ze stylistyką najpierw renesansu, potem baroku i czyniąc zadość żywotopisarstwu (także w skali mikro w kronikach zakonnych), owocować musiała konstrukcjami rozbudowanymi, nierzadko redundantnymi czy synonimicznymi. Wiesław Felski i Jarosław Marczewski, badacze metryk lubelskich brygidek, w metaforycznych eufemizmach procesu umierania i śmierci widzą wpływ poetyki baroku, dążącej do nowatorstwa (2012: 202).

Wnioski dotyczące konceptualizacji oraz językowej realizacji obrazu umierania i śmierci w utworach prawosławnych z 1. połowy XVII w. korespondują np. z obserwacjami M. Iwanka w odniesieniu do poezji ukraińskiej tego czasu czy z wnioskami W. Felskiego i J. Marczewskiego: „zgon jawił się [...] jako zdobycie wiecznej nagrody za życie zgodne z Bożymi nakazami, jako wstęp do niebiańskiej uczty” (ibid.: 205), a jednocześnie pokazują zbieżność wschodniego postrzegania śmierci z jej polskim obrazem, ugruntowanym i w literaturze pięknej, i w tekstach użytkowych. Zasób nazw procesu umierania i śmierci wyekscerpowanych z żywotów i miraculów kijowskich okazuje się jednak znacznie szerszy niż poświadczony w badanych dotychczas tekstach, np. w poddanych eksploracji przez M. Cybulskiego pamiętnikach, listach i listownikach: *Bogu ducha oddać, Bóg wziął/zabrał, Bóg nas rozłączył, odejść z tego (do innego) świata, pożegnać się z tym światem, rozstać się z nami, zasnąć (spoczywać) w Panu, wieku dokonać, jutra doczekać* (Cybulski 2001/2002: 85–87), czy w XVII-wiecznej kronice norbertanek opisanej przez Macieja Mączyńskiego: *umrzeć, pomrzeć, skonać, oddać panu Bogu ducha, pójść po zapłatę do swego Oblubieńca, zasnąć szczęśliwie* (Mączyński 2005: 150). „Barokowi pisarze religijni nie tylko przygotowywali człowieka do śmierci, nie tylko uczyli go dobrze umierać, nie tylko straszili, ale w sposób bardziej lub mniej artystyczny usiłowali przedstawić śmierć” – pisze T. Piersiak (1997/1998: 143) i tę opinię można rozciągnąć na kijowski sposób mówienia o śmierci z zastrzeżeniem, że w analizowanych przeze mnie tekstach brak jest wypowiedzi zastraszających i eufemistycznych. Perswazja przebiega poprzez pokazywanie pozytywnych wzorców osób świeckich i duchownych wierzących w życie wieczne, dobrze żyjących i dobrze umierających. Wnioski te korelują

z obserwacją Bogdana Roka, że w XVII w. „śmierć rozpatrywano właściwie jedynie w wymiarze religijnym” (1995: 112), odbiegają jednak od konkluzji A. Nowickiej-Jeżowej, która dostrzegła naturalizację sposobu mówienia o śmierci w twórczości poetów kresowych i przypisała ją wpływowi m.in. Łazarza Baranowicza (1617–1693):

Rymy [...] odzwierciedlały poetykę późnobarokowej medytacji o rzeczach ostatecznych: brutalność i prowokacyjny prymitywizm wyobrażeń, skłonność do pobudzeń frenetycznych, upodobanie do rubaszności, satyry i groteskowej deformacji (Nowicka-Jeżowa 1992: 328).

Zastanawiając się nad diametralną zmianą języka i stylu, która nastąpiła później w ciągu kilku dekad, nie sposób uniknąć pytania, czy wpływ na to miała siła oddziaływania polskich wzorców literackich czy może różnica wynika z gatunku wypowiedzi. Teksty Kalnofojskiego i Kossowa opisami śmierci i umierania potwierdzają aurę świętości, która towarzyszyła ojcom peczerskim za życia. W ten sposób *Teratourgēma* i *Paterikon* realizują właściwy żywotom dydaktyzm. *Miraculum* Denisowicza, ukazując głównie osoby świeckie w chwili choroby, umierania i śmierci, w momentach nawrócenia lub ugruntowania wiary, w rzadkich wypadkach – decyzji o trwaniu w grzechu skazującym na wieczne potępienie, wyraźniej nastawione jest na perswazyjność.

Źródła

- DENISOWICZ H., 1638, *Parergon cudow świętych obraza Przczystey Bogarodzice w Monastyru Kupiatickim...*, Kijów, [on-line:] <https://polona.pl/item/parergon-cudow-swietych-obraza-bogarodzice-w-monastyru-kupiatickim,Mzc3MzE4OTI/o/#info:metadata>. Pierwodruk w zbiorach ZNiO, nr XVII–3713a.
- KALNOFOJSKI A., 1638, *Teratourgēma lubo cuda ktore były w samym Świętocudotwornym Monastyru Pieczarskim Kijowskim, jako i w obudwu Świętych Pieczarach...*, Kijów, [on-line:] <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/156479/edition/118481/content>. Pierwodruk w zbiorach ZNiO, nr XVII–4346.
- KOSSOW S., 1635, *Paterikon abo żywoty ss. Oycow Pieczarskich...*, Kijów, [on-line:] <https://polona.pl/item/paterikon-abo-zywoty-ss-oycow-pieczarskich-obszynie-slowienskimi-zywykiem-przez,MTA4MTkxNTU5/4/#info:metadata>. Pierwodruk w zbiorach Biblioteki Śląskiej w Katowicach, nr 220218 I.

Literatura

- BARDSKI K., 2014, *Bóg jako sprawiedliwy sędzia w symbolicznej ikonosferze biblijnej starożytności chrześcijańskiej i średniowiecza*, „Verbum Vitae” nr 26, s. 143–157, <https://doi.org/10.31743/VV.1589>.

- BURZYŃSKA A.B., KAMIENIECKI J., 1997/1998, *Wpływ przeszłości na językowy obraz śmierci ludzi i zwierząt w polszczyźnie*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 9/10, s. 81–92.
- CYBULSKI M., 2001/2002, *O dwóch zakresach działania tabu językowego w Polsce epoki baroku*, „Roczniki Humanistyczne” XLIX/L, z. 6, s. 83–95.
- ENGELKING A., 1984, *Istota i ewolucja eufemizmów (na przykładzie zastępczych określeń śmierci)*, „Przegląd Humanistyczny” 28, nr 4, s. 115–129.
- FELSKI W., MARCZEWSKI J.R., 2012, *Imiona śmierci: terminologia mortualna w księdze „Metryki” brygidek lubelskich*, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego” 4, s. 195–207.
- FISCHER A., 1934, *Etnografja słowiańska*, z. 3: *Polacy*, Lwów – Warszawa.
- IWANEK M., 1984, *Motywy śmierci w ukraińskiej poezji barokowej*, „Przegląd Humanistyczny” 28, nr 2, s. 95–111.
- JASIK A., 2009, *Tabuizowanie tematu śmierci i realiów z nią związanych w różnych kręgach środowiskowych Opolszczyzny*, [w:] A. Dąbrowska (red.), *Tabu w języku i kulturze*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 3151, „Język a Kultura”, t. 21, Wrocław, s. 175–194.
- KAZAŃCZUK M., 1998, *W kręgu piekła barokowego*, „Teksty Drugie” nr 6, s. 23–46.
- KOPALIŃSKI W., 2003, *Słownik mitów i tradycji kultury*, wyd. nowe popr., Warszawa.
- KOWALEWSKA-DĄBROWSKA J., 2005, *ŻYCIE TO DROGA, czyli „którędy do Ciebie”*, „Stylistyka” XIV, s. 615–633.
- MĄCZYŃSKI M., 2005, *Językowy obraz XVII-wiecznego klasztoru siostr norbertanek w Krakowie na Zwierzyńcu (na podstawie rękopiśmiennej kroniki klasztornej)*, „Prace Monograficzne Akademii Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie”, nr 414, Kraków.
- MELNYK M., 2000, *Zarys wybranych zagadnień soteriologii prawosławnej*, „Studia Warmińskie” 37, nr 2, s. 495–522.
- NOWICKA-JEŻOWA A., 1992, *Pieśni czasu śmierci. Studium z historii duchowości XVI–XVIII wieku*, „Katolicki Uniwersytet Lubelski. Zakład Badań nad Literaturą Religijną”, nr 20, Lublin.
- PIASECKA A., 2011, *Koncept śmierci w rosyjskiej frazeologii*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica Rossica” 7, s. 95–102.
- PIERSIAK T., 1997/1998, *Paraliterackie wizje śmierci i umierania w kulturze sarmackiej*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 9/10, s. 135–147.
- PIHAN-KIJASOWA A., 2017, *Frazeologia i słownictwo funeralne w siedemnastowiecznych kazaniach pogrzebowych. Zarys problematyki*, [w:] B. Hojdis, K. Krzak-Weiss (red.), *Co musi wiedzieć uczony edytor, nawet jeśli nie chce. Prace ofiarowane Profesorowi Wiesławowi Wydrze*, Poznań, s. 173–188.
- PIOTROWSKI S., 1997, *Chrześcijańska interpretacja tajemnicy śmierci i życia wiecznego*, „Studia Teologiczne Białostok Drohiczyn Łomża” 15, s. 81–97.
- POLKOWSKA L., 2021, *Jak się zmienia językowy obraz gołębia w polszczyźnie?*, „Język Polski” CI, s. 44–57, <https://doi.org/10.31286/J.P.101.1.4>.
- ROK B., 1995, *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 1673, „Historia”, nr 119, Wrocław.
- RUTKOWSKA J., 2020, *Gołąb w kulturach i wierzeniach religijnych*, [w:] E. Skorupska-Raczyńska, J. Rutkowska (red.), *Ptaki i owady w kulturach świata*, „Gorzowskie Studia Bestiograficzne”, t. 5, Gorzów Wielkopolski, s. 185–194.

- SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SPXVI: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I–IV, red. komitet redakcyjny, t. V–XVII, red. M.R. Mayenowa, t. XVIII–XXXIV, red. F. Peplowski, t. XXXV–XXXVI, red. K. Mrowcewicz, P. Potoniec, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1956–2012, [on-line:] <http://spxvi.edu.pl/>.
- STECZKO I., DŹWIGOŁ R. (red.), 2017–2018, *Dialog z tradycją*, t. 6–7: *Dawna i współczesna kultura funeralna*, „Dialog z Tradycją”, Kraków.
- STĘPNIK J., 2009, *Werbalizacja sacrum – „diabelskie” tabu w gwarach ukraińskich*, „Źródła Humanistyki Europejskiej. Iuvenilia Philologorum Cracoviensium” 2, s. 249–258.
- WITKOWSKA A. OSU, 1971, *Miracula małopolskie z XIII i XIV wieku. Studium źródłoznawcze*, „Roczniki Humanistyczne” XIX, z. 2, s. 29–161.
- WYSOCZAŃSKI W., 2012, *Umieranie i śmierć. Wielowymiarowość językowa*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 3448, Wrocław.
- ZARĘBSKI R., 2020, *Nazwy czarnoskórych mieszkańców Afryki w dawnych przekładach Nowego Testamentu*, „Poradnik Językowy” nr 1, s. 79–91, <https://doi.org/10.33896/PorJ.2020.1.6>.

Dying and Death in Polish Language Orthodox Printed Texts

Authored by the Members of Kiyv-Mohyla Academy

Abstract

This article deals with the Polish lexis in the semantic field of DEATH and conceptualizations of death as represented in Orthodox hagiographies and *miracula* collections. The analysis includes the following three text collections: H. Denisowicz's *Parergon cudów świętych* [Parergon of the Miracles of the Saints] (1638), A. Kalnofojski's *Teratourgēma lubo cuda...* [Teratourgēma, that is Miracles...] (1638) and S. Kossow's *Paterikon abo żywoty...* [Patericon, that is the lives...] (1635). The lexical field under analysis was further divided in to subcategories addressing e.g. the cause of death (*zabić* [kill], *zamordować* [murder], *obwiesić się* [hang oneself]), the killer (*bratomorderca* [fratricide]), or the relationship between the killer and the victim (*oycozaboystwo* [patricide]). The article concentrates predominantly on conceptualizations of death, such as death as a road, farewell, crossing the borderline, salvation / condemnation, a dream. These are presented against the background of the Old Polish literary tradition.